

Μνήμων

Τόμ. 21 (1999)

Ιστορικό τοπίο και ιστορική μνήμη. Το παράδειγμα της Μακρονήσου. Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης

ΒΑΓΓΕΛΗΣ ΚΑΡΑΜΑΝΩΛΑΚΗΣ

doi: [10.12681/mnimon.803](https://doi.org/10.12681/mnimon.803)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΚΑΡΑΜΑΝΩΛΑΚΗΣ Β. (1999). Ιστορικό τοπίο και ιστορική μνήμη. Το παράδειγμα της Μακρονήσου. Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης. *Μνήμων*, 21, 284–288. <https://doi.org/10.12681/mnimon.803>

κιλία και την πληρότητα των οργανωμένων πηγών πληροφόρησης. Στην Ελλάδα, όπου η δυνατότητα αυτή είναι περιορισμένη, όπως επισημαίνει η συγγραφέας στην εισαγωγή του βιβλίου της (σελ. 19) και όπως φαίνεται και από την παράθεση των αρχαικών πηγών που μπόρεσε να συμβουλευτεί στη χώρα, ο κίνδυνος της μονομέρειας στη διαπραγμάτευση είναι πιθανόν οξύτερος, καθώς οι θεωρητικές αναζητήσεις δεν αντιστοιχούν σε εύκολα προσβάσιμο αποδεικτικό υλικό. Η συγγραφέας του βιβλίου *Έλληνες Μετανάστες στο Βέλγιο* δεν μπορεί σφαλώς να κατηγορηθεί για αναντιστοιχία ανάμεσα στις θεωρητικές αναζητήσεις και την ποιότητα και την ποικιλία των πηγών που έχει ερευνήσει. Και η ασφαλής χρήση των πηγών συνδυάζεται με την ευχέρεια στην παράθεση της δευτερογενούς βιβλιογραφίας, όπου καταφέρνει να διαλέγεται με το κείμενο των άλλων χωρών να ανατρέπει τον προσωπικό της ρυθμό ανάλυσης. Η ιστορική συγγραφή υποτάσσεται στην αφηγηματική λογική, που έχει τη δυνατότητα να ενσωματώνει και να προβάλει το επιμέρους εμπειρικό υλικό στο πλαίσιο διαφορετικών κάθε φορά προβλημάτων. Αυτή η πρακτική αποδυναμώνει κάποτε την ισχύ των επιχειρημάτων, αφού ο θεωρητικός λόγος διαχέεται στη δομή μιας μελέτης που αρθρώνεται σε άλλη, περισσότερο περιγραφική βάση. Η ακολουθία και το περιεχόμενο των κεφαλαίων γίνεται έτσι πρόξενος επανάληψης και επαναφοράς συγκεκριμένων ζητημάτων στα

διάφορα στάδια της ανάλυσης. Προβλήματα όπως η συνδικαλιστική δράση και η θέση των μεταναστών ως προς αυτήν ή το αποτέλεσμα της επαφής των μεταναστών με την κοινωνία υποδοχής στην πολιτισμική τους συγκρότηση και την κοινωνική τους συνείδηση έρχονται και επανέρχονται στην πορεία του βιβλίου, ενταγμένα σε διαφορετικά συμφραζόμενα. Παράλληλα, κάποια άλλα προβλήματα, όπως οι οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες στη χώρα αποστολής που οδήγησαν στη μετανάστευση, αναφέρονται με συχνά ως προς τα αποτελέσματά τους, τη μετακίνηση δηλαδή αγροτικών και ημιαστικών πληθυσμών ή την ιδεολογική τοποθέτηση των μεταναστών, οι αιτίες τους όμως δεν περιγράφονται με τη σαφήνεια που θα απαιτούσε η συνεχής χρήση των αποτελεσμάτων τους στην πορεία της ανάλυσης.

Ο ανεπιτήδευτος λόγος και τα λιτά εκφραστικά μέσα συγκροτούν το στερεό υπόβαθρο του αιτήματος της πολύπλευρης προσέγγισης του θέματος, έτσι που το βιβλίο γίνεται ανάγνωσμα προσιτό και εκτός των ορίων της ενδιαφερόμενης επιστημονικής κοινότητας. Η ευκολία που διαπιστώνεται στην ανάγνωση δε συμπίπτει με την ευκολία της συγγραφής του βιβλίου, τον όγκο δηλαδή της δουλειάς και την ποιότητα της έρευνας που υπήρξαν προϋποθέσεις της υλοποίησής του. Κι αυτός ο ευτυχής συνδυασμός συγκροτεί αναμφισβήτητα ένα από τα μεγάλα και άμεσα ορατά πλεονεκτήματα της μελέτης.

ANNA MAXAIPA

Ιστορική τοπίο και ιστορική μνήμη. Το παράδειγμα της Μακρονήσου. Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης, Αθήνα, Φιλίστωρ, 2000, 387 σελ.

Ο τόμος με τίτλο «Ιστορικό τοπίο και ιστορική μνήμη. Το παράδειγμα της Μα-

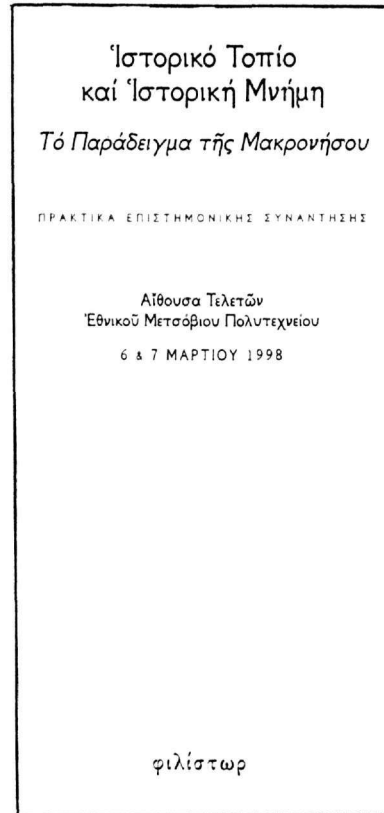
κρονήσου» περιλαμβάνει τα πρακτικά της ομόθυμης επιστημονικής συνάντησης, που έλαβε χώρα στο Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο στις 7 και 8 Μαρτίου 1998. Η συνάντηση διοργανώθηκε από την ομάδα εργασίας που συγκροτήθηκε από εκπροσώ-

Πρώτη μορφή αυτής της βιβλιοκρισίας δημοσιεύθηκε στη «Βιβλιοθήκη» της εφ. *Ελευθεροτυπία* (1 Ιουνίου 2000).

πους σχετικών φορέων (Υπουργείο Πολιτισμού, Υπουργείο Περιβάλλοντος, Τεχνικό Επιμελητήριο, Σύλλογος Αρχιτεκτόνων, Ελληνικό Τμήμα του ICOMOS και Πανελλήνια Ένωση Κρατούμενων Αγωνιστών Μακρονήσου) στο πλαίσιο της απόφασης της κυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ το 1989, με την οποία ανακηρύσσονταν η Μακρόνησος ιστορικός τόπος, καθώς και όλα τα κτίρια των στρατοπέδων της ιστορικά διατηρητέα μνημεία. Τέσσερα χρόνια μετά την πρώτη συνάντηση —τα πρακτικά της οποίας, υπό τον τίτλο «Μακρόνησος Ιστορικός Τόπος», δημοσιεύθηκαν το 1994— η δεύτερη, το Μάρτιο του 1998, εκτείνεται σε ευρύτερες θεματικές, με τη συμμετοχή ενός σημαντικού αριθμού επιστημόνων διάφορων ειδικοτήτων: είκοσι ανακοινώσεις για το στρατόπεδο της Μακρονήσου στον Εμφύλιο και στα πρώτα μετεμφυλιακά χρόνια, που μελετούν και αναδεικνύουν την ιδιαιτερότητα του συγκεκριμένου τύπου εξορίας και βίας.

Όταν το 1946 η ελληνική κυβέρνηση ιδρύει τρία ειδικά τάγματα σκαπανέων στην Κρήτη, στη Λάρισα και στη Θεσσαλονίκη, ο στόχος είναι η συγκέντρωση στις μονάδες αυτές, από κάθε κατάταξη νεοσυλλέκτων, όλων των οπλιτών που έδρασαν κατά την Κατοχή στις τάξεις του ΕΑΜ αλλά και όλων όσων ήταν ύποπτοι, σύμφωνα με τις κρατικές αρχές, για αριστερή πολιτική τοποθέτηση. Την άνοιξη του 1947 αποφασίζεται η μετεγκατάσταση των μονάδων αυτών στη Μακρόνησο, όπου σύντομα θα εγκατασταθούν και οι Στρατιωτικές Φυλακές αλλά και ένα κέντρο συγκέντρωσης «υπόπτων» αξιωματικών. Από το τέλος του 1948 θα εκτοπισθούν στο νησί και πολίτες, κυρίως άνδρες αλλά και γυναίκες, πάνω από χίλιες, στη συντριπτική πλειοψηφία τους κομμουνιστές. Η απομόνωση αυτών των ανθρώπων, οπλιτών και πολιτών, ο αριθμός των οποίων υπολογίζεται ότι ξεπέρασε τις πενήντα χιλιάδες, συνδυάστηκε με στρατιωτική πειθαρχία και εξαιρετικής έκτασης και έντασης σωματική και ψυχολογική βία: συνε-

χής προπαγάνδα, προσωπικοί εκβιασμοί, βασανισμοί, βιαιοπραγίες, ταπεινώσεις. Ο στόχος ήταν η αποκήρυξη της ιδεολογίας τους και η έμπρακτη στράτευση εναντίον των παλιών τους συναγωνιστών, με τη συμμετοχή τους, στις τάξεις, πλέον, του κρατικού στρατού, στον Εμφύλιο. Κι ακόμη περισσότερο, μέσω της δημοσιοποίησης του εγχειρήματος, η «ανάληψη» των κοι-

νωνικών εκείνων ομάδων, που στη διάρκεια της Αντίστασης συνδέθηκαν με την αριστερά. Μετά τις εκλογές του 1950 και την πρωθυπουργοποίηση του Νικόλαου Πλαστήρα σταματά ο εγκλεισμός πολιτών στη Μακρόνησο: το στρατόπεδο λειτουργεί μόνο για τους κομμουνιστές στρατιώτες και νεοσυλλέκτους ως μονάδα πειθαρχικής διαβίωσης, για λίγα ακόμη χρόνια

και για πολύ μικρότερους αριθμούς οπλιτών.

Ο πολύ μεγάλος αριθμός των οπλιτών και πολιτών που βρέθηκαν στο στρατόπεδο της Μακρονήσου, η συστηματική, και με κάθε μέσο, προσπάθεια αλλαγής του πολιτικού τους φρονήματος, καθώς και η δημοσιότητα που δόθηκε, διαφοροποίησε, εύλογα, το συγκεκριμένο τόπο εξορίας και βίας, από τους υπόλοιπους. Στη μεγάλη εκδοτική παραγωγή αυτοβιογραφικών, κυρίως, κειμένων για τις φυλακές και τις εξορίες την περίοδο του Εμφυλίου και στη μετεμφυλιακή Ελλάδα, η Μακρονήσος κατέχει δεσπόζουσα θέση. Στα περισσότερα από αυτά τα κείμενα, που στη συντριπτική τους πλειοψηφία έχουν γραφτεί ή εκδοθεί στην περίοδο της Μεταπολίτευσης, το στρατόπεδο της Μακρονήσου αναδεικνύεται σε σύμβολο αντίστασης και πάλης των κομμουνιστών ενάντια στην κρατική καταστολή και βία. Το αποτέλεσμα είναι η κατ' αρχήν αποσιώπηση ή υποβάθμιση όσων περιπτώσεων δεν συνάδουν με την ηρωική στάση που προσγράφεται στους πολιτικούς κρατούμενους (π.χ. η μη αναφορά στον μεγάλο αριθμό όσων υπέγραψαν τις περίφημες δηλώσεις μετανοίας και στην αποτελεσματικότητα της χρήσης ψυχολογικής και σωματικής βίας). Από την άλλη πλευρά, η εμμονή στην ιστορία των αγωνιστών υποβαθμίζει άλλες πλευρές λειτουργίας του εγχειρήματος, λιγότερο ηρωικές, εξίσου όμως, ή και περισσότερο, σημαντικές για την κατανόησή του: η ιδεολογία των δημιουργών της Μακρονήσου, η οργάνωση του στρατοπέδου, οι ιεραρχίες, η ένταξή της στο γενικότερο διοικητικό πλαίσιο, η λειτουργία εν τέλει ενός κρατικού θεσμού, που ακόμη και στις πιο ακραίες στιγμές διατήρησε το περίβλημα, την τελετουργία της δημόσιας ή στρατιωτικής διοίκησης.

Σε αυτή την εικόνα της Μακρονήσου, οι ανακοινώσεις του τόμου προσπαθούν να προσδώσουν άλλες διαστάσεις, να ενσωματώσουν και άλλες οπτικές. Η Μακρονήσος ως χώρος βασανισμού, αλλά και ως εγχείρημα εφαρμογής συγκεκριμένων μεθόδων

καταναγκασμού και «αναμόρφωσης», όσο και ως κρατικός θεσμός. Εκτός από τα αυτοβιογραφικά κείμενα και τις προφορικές μαρτυρίες—όπου στηρίζει, σε μεγάλο βαθμό, την ανακοίνωσή της για τις γυναίκες κρατούμενες στη Μακρονήσο η Τατούλα Βερβενιώτη—μέχρι πρόσφατα απουσίαζαν, ή ακριβέστερα δεν ήταν προσιτά στην έρευνα, αρχειακά τεκμήρια και ιδιαίτερα κρατικών φορέων. Η άδεια που δόθηκε το 1995 από το Υπουργείο Εθνικής Άμυνας σε ομάδα ιστορικών, με υπεύθυνο τον Φίλιππο Ηλιού, να εντοπίσει, να ευρετηριάσει και να μελετήσει όσα τεκμήρια έχουν διασωθεί από τη Μακρονήσο στα αρχεία του προσφέρει ένα σημαντικό υλικό, όπως, άλλωστε, προεικονίζει και η ανακοίνωση του Τάσου Σακελλαρόπουλου, μέλους αυτής της ομάδας, για τη δημιουργία και λειτουργία του «Οργανισμού Αναμόρφωσης Μακρονήσου», που ανέλαβε τη διοίκηση του νησιού μετά το 1949. Στην πρώτη περίοδο της διοίκησης του στρατοπέδου, τη «στρατιωτική», αναφέρεται ο Γιώργος Μαργαρίτης, εστιάζοντας κυρίως το ενδιαφέρον του στην αποτελεσματικότητα των βασανιστηρίων και στη στράτευση των «ανανηψάντων» εναντίον των παλαιών τους συντρόφων.

Η «αναμορφωτική» αξία της Μακρονήσου συνδέθηκε άρρηκτα με τη δημοσιοποίηση, την προπαγάνδη του εγχειρήματος. Στην ιδιοσυστασία του προπαγανδιστικού αυτού λόγου, στις ιδεολογικές του αφητηρίες, στη διάδοση και τη λειτουργία του αναφέρεται η ανακοίνωση του Στρατή Μπουρνάζου. Η Μακρονήσος, το «Μέγα Εθνικό Σχολείο», θα διαφημισθεί κατά κόρον από τις σελίδες του Τύπου, και θα αποτελέσει τόπο επίσκεψης και θαυμασμού δεκάδων επισήμων, της βασιλικής οικογένειας, μελών της πολιτικής ηγεσίας, λογοτεχνών, κ.ά. Η Μακρονήσος, ήδη από τις αρχές της δημιουργίας της, θα εμφανισθεί ως παράδειγμα προς μίμηση από το κράτος, αποδυναμώνοντας τις καταγγελίες της κομμουνιστικής αριστεράς, που σε λίγο καιρό, στη χαράνη του Εμφυλίου, θα απο-

σιωπηθούν τελείως. Καταγγελίες που θα εμφανισθούν και στο εξωτερικό με στόχο την ευαισθητοποίηση της κοινής γνώμης, προκαλώντας ακόμη περισσότερο το ενδιαφέρον των ξένων κυβερνήσεων που στέλλουν αξιωματούχους τους για αυτοψία στο νησί. Οι εκθέσεις Άγγλων και Γάλλων αξιωματούχων, στις οποίες αναφέρονται στις ανακοινώσεις τους η Ιωάννα Παπαθανασίου και ο Πολυμέρης Βόγλης, είναι ιδιαίτερα σημαντικές, όχι μόνο για τις πληροφορίες που μας δίνουν, αλλά κυρίως για την προσωπικότητα και τα νοητικά εργαλεία εκείνων που τις γράφουν και εκείνων στους οποίους απευθύνονται. Ο Χάγκεν Φλάισερ επισημαίνει, με υλικό από τα γερμανικά αρχεία, το ενδιαφέρον της μεταπολεμικής γερμανικής κυβέρνησης για το πείραμα της Μακρονήσου, για μια παρόμοια «αναμόρφωση» των συνεργατών του χιτλερικού καθεστώτος.

Το «θαύμα» της Μακρονήσου θα γερμισθεί την τρίτη ημέρα. Μετά το τέλος του Εμφυλίου οι καταγγελίες για τα βασανιστήρια στο νησί θα πυκνώσουν και στην Ελλάδα, με αποκορύφωμα τη δημοσίευση μιας σειράς ρεπορτάζ, στην εφημερίδα «Μάχη», το 1950, με στόχο την κατάργηση του στρατοπέδου. Η νίκη του κόμματος της ΕΠΕΚ στις εκλογές της ίδιας χρονιάς και η πρωθυπουργοποίηση του Νικολάου Πλαστήρα, σε συνδυασμό με την κοινοβουλευτική εκπροσώπηση του αριστερού σχήματος της Δημοκρατικής Παράταξης, οδηγεί στην κατάργηση των μονάδων τους πολίτες. Στις εκλογές του 1950 συμμετείχαν και οι κρατούμενοι του νησιού, που ψηφίζουν, στην πλειονότητά τους, ΕΠΕΚ και Δημοκρατική Παράταξη — αποτέλεσμα απογοητευτικό για την επιτυχία της «εθνικής αναμόρφωσής τους», όπως αναλύει και ο Ηλίας Νικολακόπουλος στην ανακοίνωσή του.

Οι παρεμβάσεις των νομικών Χριστόφορου Αργυρόπουλου και Νίκου Αλιβιζάτου θέτουν επί τάπητος το ζήτημα της ένταξης των στρατοπέδων στο νομοθετικό πλαίσιο της εποχής, αναδεικνύοντας τους

όρους νομιμοποίησης και θεσμοποίησής τους, σε μια κοινωνία με κυρίαρχες λογικές βίας και καταναγκασμού. Καταναγκασμός, που στη Μακρονήσο εμφανίζεται στην πλέον ακραία μορφή του, μια μηχανή παραγωγής πόνου, όπως την περιγράφει ο Παναγής Παναγιωτόπουλος, που αυτοακυρώνεται, πολιτικά όμως, από την ακρότητά της. Τα βασανιστήρια αποτέλεσαν συστατικό στοιχείο της Μακρονήσου, όπως και η προπαγάνδα. Ο πόνος που προκάλεσαν στιγμάτισε τη ζωή των ανθρώπων, όσων άντεξαν, μα και όλων όσων δεν άντεξαν και υπέγραψαν τις δηλώσεις μετανοίας. Είναι οι ίδιοι άνθρωποι, που, αν σε ένα καθεστώς βίας και πόνου, αναγκάστηκαν να απαρνηθούν την προσωπική τους ιστορία, την ιδεολογία τους, οι περισσότεροι έστω και ως «δηλωσίες» πλαισίωσαν αργότερα την ΕΔΑ, στην ευρύτερη έκφραση της ανασυγκρότησης της αριστεράς στη μετεμφυλιακή Ελλάδα. Η μελέτη της στάσης τους και της μετέπειτα εξέλιξής τους είναι απαραίτητη, για την κατανόηση αυτού του ιδιότυπου πειράματος «αποχρωματισμού» μιας κοινωνίας, στις αντιστάσεις που αναπτύχθηκαν, στη δημιουργία και άλλων αποχρώσεων στην καταναγκαστική επιβολή του άσπρου-μαύρου. Οι ίδιοι πλήρωσαν ένα βαρύτατο κόστος. Ακόμη, όμως, και για όσους δεν υπέγραψαν ο τελικός απολογισμός, όπως τον καταγράφει και ο ψυχίατρος Παναγιώτης Σακελλαρόπουλος, ήταν βαρύς: μπορεί οι βασανιστές να μην κατάφεραν να καταλύσουν την προσωπικότητα των κρατουμένων ή την ιδεολογία τους αλλά άφησαν πίσω τους πολλή δυστυχία.

Στα χρόνια που ακολούθησαν διατηρήθηκε και ενισχύθηκε για τη Μακρονήσο η εικόνα ενός τόπου μαρτυρίου. Στη συμβολοποίηση αυτή έπαιξε καταλυτικό ρόλο η λογοτεχνία, καθώς άλλωστε στο νησί «φιλοξενήθηκε» ένας μεγάλος αριθμός λογοτεχνών της αριστεράς. Ο Αλέξανδρος Αργυρίου και ο Γιάννης Παπαθεοδώρου επιχειρούν την ανάγνωση της Μακρονήσου στη λογοτεχνική γραφή, στην πεζογραφία ο πρώτος, στον ποιητικό λόγο ο δεύτερος.

Τα κτίσματα που συνδέθηκαν με την παραμονή των κρατουμένων, μετά την κατάργηση των στρατοπέδων γνώρισαν τη φθορά του χρόνου αλλά και την καταστροφή από διάφορες χρήσεις. Πέντε ανακοινώσεις, από τους αρχιτέκτονες Νίκη Ζαμενοπούλου, Μίνα Ξύδη, Μόνικα Σκαλτσά, Ρένα Λευκαδίτου και Στέλιο Χρυσομαλλίδη, εστιάζονται στη σημερινή κατάσταση του στρατοπέδου της Μακρονήσου και των κτιρίων και στις προσπάθειες και τα σχέδια που γίνονται για την προστασία και λειτουργικότητά του, αναδεικνύοντας μια διαφορετική οπτική προσέγγισης του τοπίου και της ιστορικής διαδρομής του.

Στον τόμο αυτό συναντώνται διαφορετικοί λόγοι, διαφορετικές θεωρήσεις της Μακρονήσου. Από τη μια, ο λόγος για το χώρο, το τοπίο, με την έγνοια της σημερινής διάσωσης του: η αποκατάσταση, η διατήρηση, η ανάδειξη και οι χρήσεις του. Από την άλλη, ο λόγος των κοινωνικών επιστημόνων, κυρίως ιστορικών, που επιχειρεί να αναδείξει πυγές του φαινομένου, να αποκαλύψει τους αρμούς, εφαρμόζοντας τις μεθοδολογικές του οπτικές στα τεκμήρια. Στους συνεργάτες του τόμου καταγράφεται μια σαφής παρουσία νέων ερευνητών, δείγμα και αυτό της στροφής του ιστοριογραφικού ενδιαφέροντος προς την πρόσφατη ιστορία, και ιδιαίτερα την περίοδο του Εμφυλίου, τα τελευταία χρόνια. Στροφή του ενδιαφέροντος που δημιουργήθηκε και συνδέεται, εν μέρει, με τις πολιτικές εξελίξεις των τελευταίων δεκαετιών, με κυρίαρχο το αίτημα «να ξαναγραφτεί η ιστορία», αίτημα με πολλαπλές πολιτικές και κοινωνικές συνδηλώσεις. Αίτημα που τέθηκε κατ' εξοχήν από την πλευρά των παλαιών αγωνιστών της αριστεράς. Ο λόγος τους, όπως επέζησαν, εισβάλλει ορμητικά και από τις σελίδες της συζήτησης του τόμου αυτού. Λόγος μιας γενιάς ανθρώπων που καθώς κλείνει το βιολογικό της κύκλο επι-

θυμεί να διασώσει τα πειστήρια, να δικαιώσει τον αγώνα της. Το αποτέλεσμα είναι, κάποτε, η σύγκρουση της δικής της θεωρήσης, η σύγκρουση των εμπειριών της, διαμεσολαβημένων από το χρόνο και τις εκ των υστέρων θεωρήσεις με την ανάλυση, λιγότερο ή περισσότερο εύστοχη, του επιστημονικού λόγου. Μια δύσκολη συνάντηση, όπως υπαινίσσεται και ο Φίλιππος Ηλιού στη στοχαστική του παρέμβαση για την ιστοριογραφική προσέγγιση αναφορικά με τις βιωμένες εμπειρίες. Λόγοι παράλληλοι και εμπλεκόμενοι που, ο καθένας με τη δική του στρατηγική και μέθοδο, επιθυμούν να αναπλάσουν τα μνημονικά ίχνη, να καθορίσουν την εικόνα της Μακρονήσου στο μέλλον.

Δέκα ιστορικοί, πέντε αρχιτέκτονες, δύο νομικοί, ένας ψυχίατρος, ένας πολιτικός επιστήμων, ένας κοινωνιολόγος: η συγκομιδή δεν είναι καθόλου αμελητέα, ιδιαίτερα μάλιστα, καθώς προέρχεται στο μεγαλύτερο μέρος της από το πλεόνασμα και τη διάθεση κάποιων μελετητών και όχι από συστηματική έρευνα. Με αυτή την έννοια, η ημερίδα είναι σημαντική, καθώς όχι μόνο συγκέντρωσε, αλλά και προκάλεσε και ανέδειξε τη συγκεκριμένη παραγωγή. Μια παραγωγή πολύτιμη γιατί υπενθυμίζει ότι η Μακρονήσος υπήρξε έργο συγκεκριμένων ανθρώπων εναντίον κάποιων άλλων. Και σε μια εποχή εθνικής συμφιλίωσης, βασισμένης συνήθως στη λήθη και όχι στην ενεργό ιστορική συνείδηση, η μελέτη ενός τέτοιου ακραίου φαινομένου, συμβάλλει στην κατανόηση των όρων της εποχής και της κοινωνίας που επέτρεψε να συμβεί. Μένουν, όμως, ακόμη πολλά να γίνουν, ώστε το «άγος» της Μακρονήσου να αντιμετωπισθεί ως κανονικότητα και όχι ως εξαίρεση, να κατανοηθεί στο πλαίσιο της ελληνικής κοινωνίας του Εμφυλίου και των πρώτων μετεμφυλιακών χρόνων.

ΒΑΓΓΕΛΗΣ ΚΑΡΑΜΑΝΩΛΑΚΗΣ